

Hammarslagg från 1600–1700-tal i Torshälla

Arkeologisk förundersökning

Fornlämning Torshälla, stadslager 95:1
Fastigheten Torshälla 5:8
Torshälla socken
Torshälla stad
Eskilstuna kommun
Södermanland

Jonas Ros

Hammarsslugg från 1600–1700-tal i Torshälla

Fornlämning Torshälla, stadslager 95:1
Fastigheten Torshälla 5:8
Torshälla socken
Torshälla stad
Eskilstuna kommun
Södermanland

Jonas Ros

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2014.

Omslagsbild: Under september månad 2013 var vattennivån sänkt i Torshällaån. I ån har det enligt en karta från 1685 funnits en uppbyggd holme på vilken det har funnits en byggnad. Bedömningen görs att det har funnits en hammarsmedja på holmen. På bilden ses stenar som utgör rester av den uppbyggda holmen. Fotograferat av Jonas Ros från väster.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

ISBN: 978-91-7453-248-7

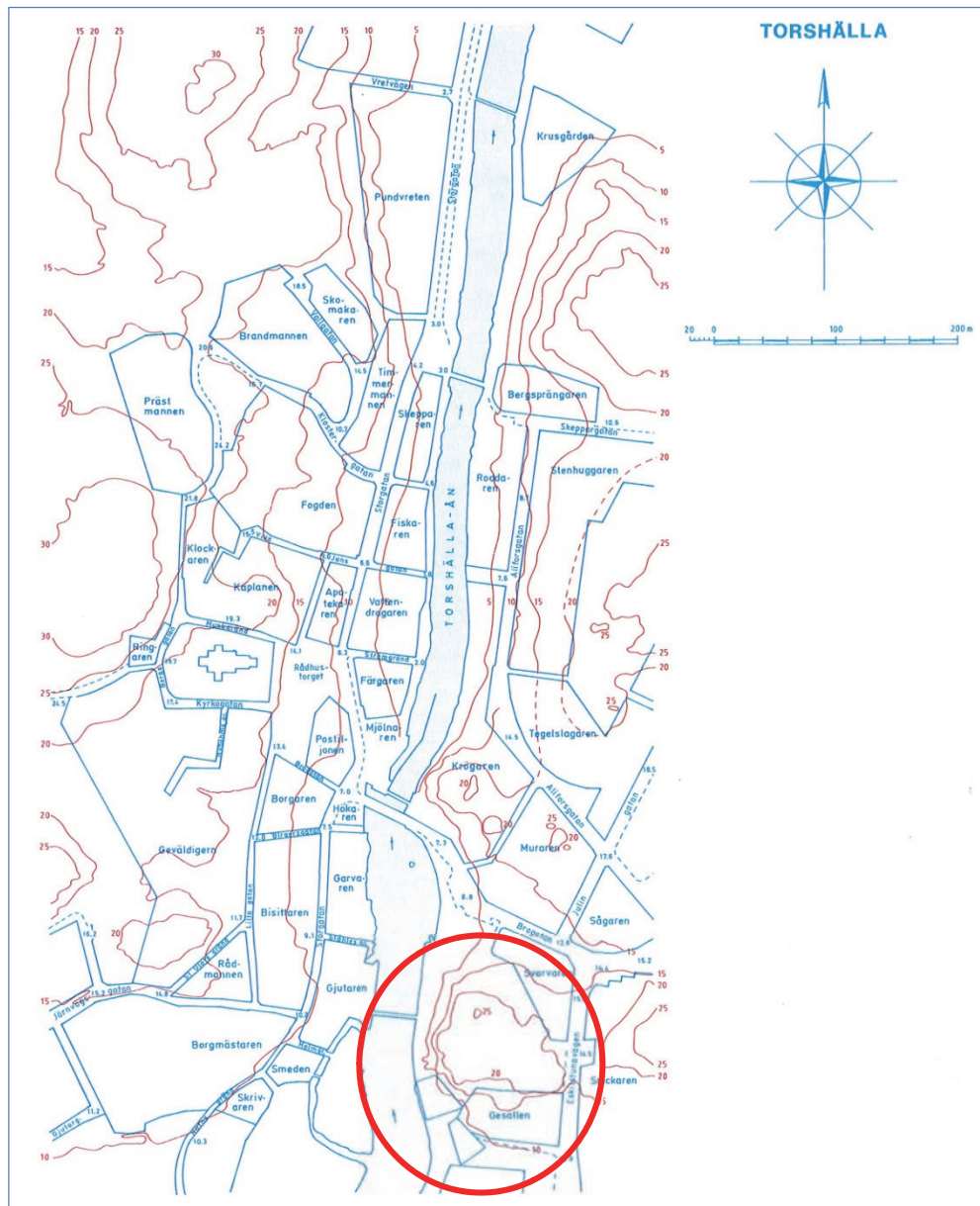
Tryckt: Just Nu, Västerås 2014.

Innehåll

Sammanfattning.....	2
Inledning.....	2
Målsättning och metod.....	3
Undersökningsresultat.....	3
Tolkning och utvärdering	6
Referenser.....	10
Tekniska och administrativa uppgifter.....	10
BILAGA 1.....	11

Figur 1. Översiktskarta som visar undersökningsrådets läge markerat med en ring. Skala 1:150 000.

Figur 2. Torshälla med nuvarande kvarterindelning. Undersökningsområdets läge är markerat med en röd ring. Bruna linjer visar nivåkurvor. Ej skalendig. (Bild efter Järpe 1982).

Sammanfattning

Under 2013 gjorde Stiftelsen Kulturmiljövård en arkeologisk förundersökning på den östra sidan av Torshällaån med anledning av att det skulle nedläggas en elledning. Det framkom kulturlager som genom fynd av keramik dateras till 1600–1700-tal. I kulturlagret påträffades hammarslagg som visar att det funnits en hammarsmedja i närheten. Det finns en kartskiss från år 1685 och på den ses flera anläggningar invid Torshällaån och en av anläggningarna på kartan bedöms vara en hammarsmedja. Antagligen kommer den påträffade slaggen från den förmodade hammarsmedjan. Under 1600-talet utvecklades järnindustrin i Torshälla, men stadens betydelse som handelsstad minskade till följd av att Eskilstuna fick stadsrättigheter 1659 och dessutom grävdes en kanal utanför Torshälla och det medförde att transporterna inte längre gick genom staden.

Inledning

Under mars och september 2013 genomförde Stiftelsen Kulturmiljövård en arkeologisk förundersökning inom fastigheten Torshälla 5:8, norr och nordväst om Gesällgränd i Torshälla på den östra sidan av ån (se figur 1–4). Undersökningen gjordes med anledning av nedläggande av elledning. Uppdragsgivare var Eskilstuna Energi och Miljö Elnät AB. Undersökningsområdet var beläget på den östra sidan av Torshällaån inom fornlämning Torshälla 95:1, stadslager.

Ortnamnet Torshälla skrevs 1252 *Thorsbarchum*. Namnet innehåller gudanamnet *Tor* och *burg* som har en sakral betydelse (Wahlberg 2003 s. 323). Ortnamnet antyder att orten under yngre järnålder kan ha använts i samband med förkristen kult. Det har föreslagits att det i Torshälla eller i dess närhet har funnits en eller flera vikingatida storgårdar som föregick staden (Järpe 1982 s. 40f.).

Staden Torshälla är belägen intill Torshällaån som var en viktig farled som förband Hjälmaren med Mälaren. Staden är belägen en bit innanför Torshällaåns mynning. Uppkomsten av staden Torshälla har satts i samband med att det på platsen fanns forsar. Orten var sannolikt en viktig omlastningsplats. Av skriftliga källor vet vi att det har funnits flera samtida kvarnar i Torshälla. Kvarndriften var igång under 1200-talet och senare. Torshälla antas ha blivit en stad under 1200-talet (Järpe 1982 s. 28; 40ff). År 1317 utfärdade kung Birger Magnusson stadsprivilegier för Torshälla och bestämde att fredag varje vecka skulle vara torgdag (SDHK 2792).

Torshälla ligger på gränsen mellan Öster- och Västerrekarne härad. I Torshälla fanns ett förvaltningscentrum under delar av 1300-talets andra hälft. Torshälla var ett administrativt centrum som var underordnat Nyköping. Rekarne hade en särställning ännu under 1370-talet, men därefter förlänades och uppdelades området i underdistrikt. I Torshälla fanns en fogde och en del av uppbörden från en del av länet gick dit (Lovén 1996 s. 142 och Fritz 1973 s. 21ff).

På Husberget på den östra sidan av Torshällaån har det funnits en befästning. Borgruinen är belägen på berget och är ca 40×40 m stor. Inga dokument nämner en kunglig befästning i Torshälla, men Husberget bedöms ha varit en av kungamaktens borgar. Det har under 1970–1980-talen gjorts arkeologiska undersökningar på Husberget och de lämningar som har påträffats har indelats i tre bebyggelsefaser. Husberget bedöms ha varit en svag borg med enkel befästning (Lidén 1990; Lovén 1996

s. 143 och FMIS). År 2011 gjordes en arkeologisk förundersökning inom fornlämningsområdet till borgen, men inga kulturlager framkom (Ros 2011).

Under 1600-talet utvecklades järnindustrin i Torshälla. Men under 1600 och 1700-talet hårdnade konkurrensen från Eskilstuna som byggdes ut och fick stadsrättigheter 1659. Vidare byggdes en kanal för att kringgå fallen i Torshälla. Detta medförde att Torshällas betydelse som handelsstad minskade (Järpe 1982 s. 9).

Målsättning och metod

Målsättningen med den arkeologiska undersökningen var att fastställa om det fanns kulturlager i schaktet som skulle tas upp. Omfattningen av fornlämningen Torshälla 95:1 är inte fastställd vilket innebär att arkeologiskt intressanta konstruktioner och föremål kunde finnas under markytan i det aktuella området. Om det framkom lämningar som inte var av större komplexitet skulle de undersökas och dokumenteras och eventuella fynd tillvaratas.

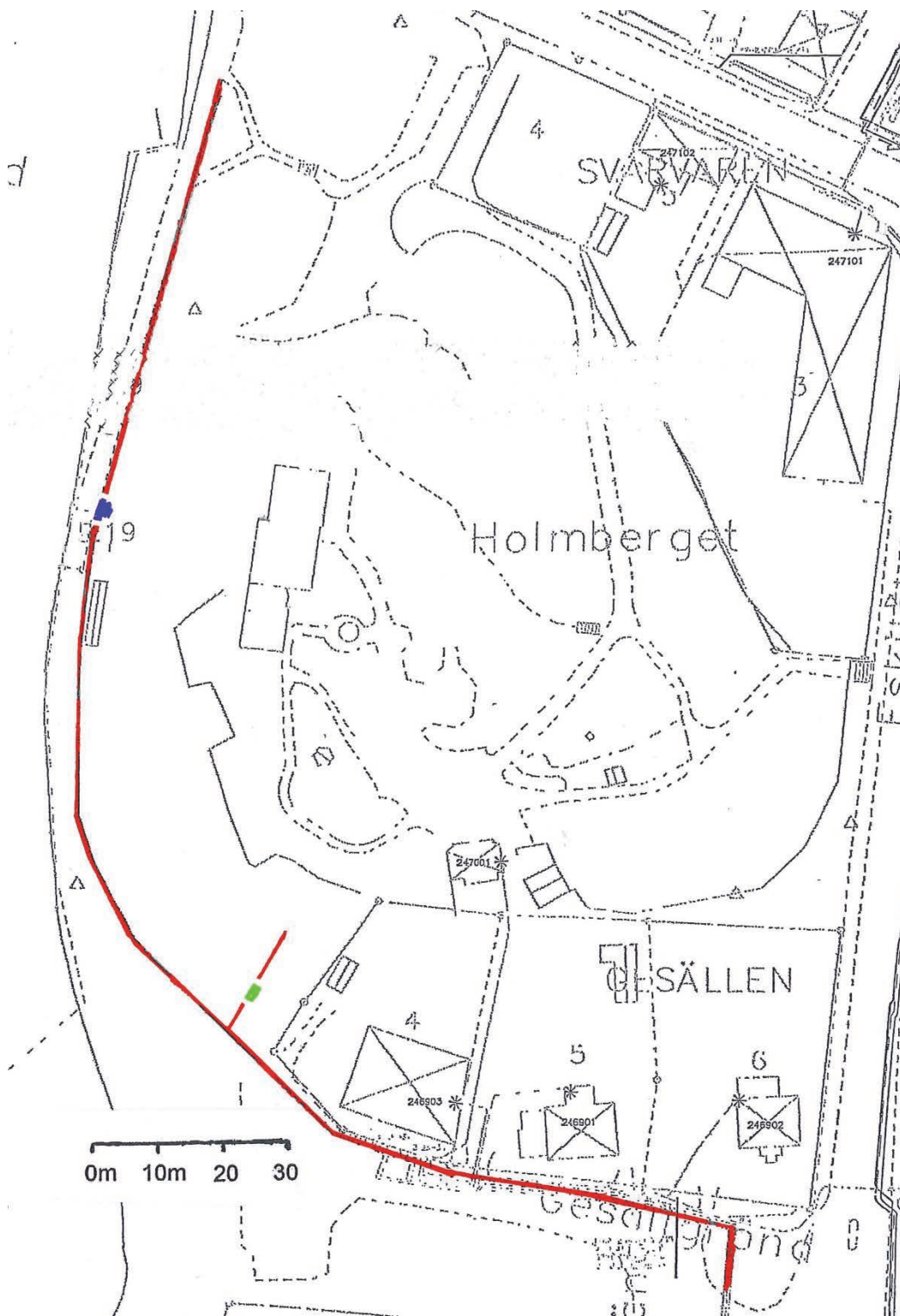
Uppdraget blev brådskande till följd av att schaktningarna i områdets södra del hade genomförts innan en arkeolog kom till platsen. Det hade tagits upp ett schakt i öst-västlig riktning i trottoaren invid Gesällgränd (se figur 3 och 4). Där hade schaktats till ett djup av ca 0,35–0,4 meter under befintlig marknivå och elledningen hade lagts ned och därefter hade schaktet lagts igen innan arkeologen kom till platsen. Vidare hade det schaktats i nordöstlig riktning mot Holmberget. Detta schakt var ca 0,4–0,6 meter djupt och stod öppet. Schakten var ca 0,5 meter breda. Upp över Holmberget skulle elledningen läggas i ett rör som fästes på berget. När arkeologen kom till platsen var de uppkomna sektionsväggarna och schaktbotten frusna, men på en punkt i schaktets botten, grävdes en grop ca 0,7 m djup med målsättning att undersöka om det fanns kulturlager på platsen (se figur 3, den handgrävda gropen är markerad med grönt). Totalt grävdes till en nivå ca 1,3 meter under befintlig marknivå. Vidare tillfrågades entreprenör om karaktären på fyllningen i det igenlagda schaktet.

Under juni månad 2013 schaktades det ytterligare en sträcka och då i nordlig riktning (se figur 3) invid Torshällaån. Schaktet var 0,3 meter djupt och 0,4 meter brett. Med maskin grävdes det ett mindre hål för att fastställa kulturlagerdjupet på en plats där det påträffats kulturlager.

Undersökningsresultat

I schaktet som gick i öst-västlig riktning i trottoaren intill Gesällgränd fanns, enligt uppgift, endast bärlager i form av grus och sand. I det mindre avstickande schaktet som gick i nordöstlig riktning grävdes det en grop för hand (se figur 3, gropen markerad med grönt), men där fanns endast påförd jord med inslag av tegel, koks och kol. Koks framställs ur stenkol och är ett bränsle med hög kolhalt. Ursprunglig marknivå nåddes inte.

I schaktet som sträckte sig i nordlig riktning, invid ån, framkom det kulturlager längs en sträcka av ca 4 meter. Med grävmaskin grävdes en grop och det kunde konstateras att kulturlagret var 0,2 meter tjockt (se figur 3, kulturlagret markerat med blått) och en sektion upprättades (se figur 5). Ett avsatt lager framkom (lager 2) och det bestod av brunsvart jord med inslag av bränd lera, tegel och stort inslag av enstaka kolbitar. I lagret framkom slagg från smidesverksamhet och tre slaggbitar insamlades som fynd (fnr 2).

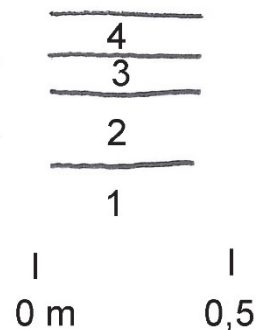

Figur 3. Undersökningsområdet norr om Gesällgränd med schakten markerade med rött. Vid den blå punkten påträffades kulturlager och en sektion upprättades där. Den gröna punkten anger platsen där det grävdes till ett djup av 1,3 meter under befintlig marknivå, men inga kulturlager framkom där. Skala 1:1000. (Karta från Eskilstuna Energi Miljö).

I lager 2 påträffades även tre bitar yngre rödgods. En skärva var sannolikt en bottenbit från ett fat och den var spjälkad på insidan och ingen glasyr fanns därför bevarad. En annan av skärvorna hade brun glasyr och var sannolikt del av en gryta (fnr 1). Keramiken är av typer som var vanliga under 1600–1700-talen och den med brun glasyr är troligtvis från 1700-talet. Det understa lagret bestod av sand och grus och det grävdes ned ca 0,2 meter ned i detta lager. Vid undersökningstillfället uppfattades detta lager preliminärt som ursprunglig marknivå. Men med tanke på att schaktet togs upp invid ån så kan vi inte utesluta att sanden och gruset är påförd och att det eventuellt finns kulturlager därunder.

Figur 4. Undersökningsområdet norr om Gesällgränd. I förgrunden ses delar av det igenlagda schaktet i trottoaren och vidare ses schaktet i nordöstlig riktning mot Holmberget. Till vänster ses Torshällaån och i bakgrunden Torshälla kyrka. Fotograferat från sydöst av Jonas Ros.

Figur 5. Sektion som uppträttades i schaktet (se figur 3). Kulturlagret, lager 2, var 0,2 meter tjockt. Sektionen är sedd från väster. Skala 1:20. Ritning Jonas Ros.

Lagerbeskrivningar:

1. Grus och sand.
2. Brunsvart lerblandad jord med inslag av bränd lera, tegel och stort inslag av sot och enstaka kolbitar. Fynd av yngre rödgods och hammarlägg.
3. Brun lera, påförd.
4. Grus, befintlig grusgång.

Figur 6. Fotograf som visar schaktet där det framkom kulturlager med inslag av hammarslagg. Till vänster ses en större sten. Vänster därom ses berget. Fotograferat från norr av Jonas Ros.

Tolkning och utvärdering

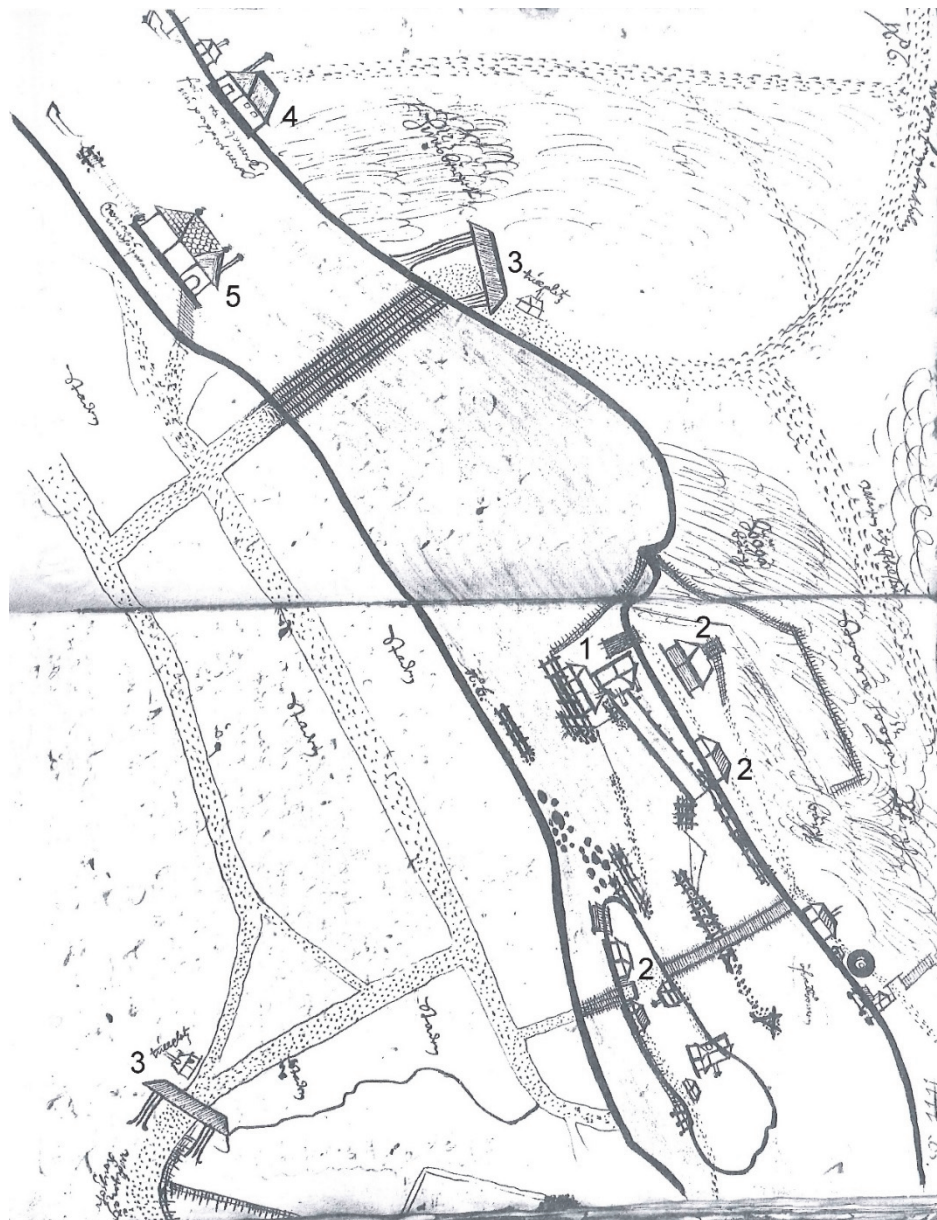
I undersökningsområdets södra del, i Gesällgränd, var markytan förhöjd och där framkom påförda massor. Vi vet inte hur lagerbilden ser ut under de påförda massorna och om det eventuellt finns kulturlager där.

Det avsatta kulturlagret bestod av brunsvart jord med inslag av bränd lera, tegel och stort inslag av enstaka kolbitar. Lagret dateras genom fynd av keramik till 1600-1700-tal. I lagret framkom flera bitar slagg som visar att det bedrivit smide i närheten. En av smidesbitarna har okulärt granskats av Ing-Marie Petterson Jensen som kunde fastställa att det är hammarslagg. Slaggen tyder på att det var tysksmide som bedrevs och inte vallonsmide (muntlig uppgift).

Under 1600-talets början utvecklades järnindustrin i Torshälla och ett ”Schmidewärk” anlades på den östra sidan av ån nedströms bron (Järpe 1982 s. 9). Det finns en karts-kiss från år 1685 som visar Torshällas södra delar (se figur 7, Bergskollegii Arkiv och skrifter 1685, II). Tolkningen av kartan har diskuterats med Ronnie Jensen som har framfört betydelsefulla synpunkter. På kartan ses flera hus med anknytning till ån. Ett av husen är troligtvis en hammarsmedja (se figur 7, nr 1) som alltså bör ha funnits på en uppbyggd holme i ån. Men vi kan inte utesluta att det är en kvarn, men det förefaller mindre sannolikt. Det ”Schmidewärk” som omtalas under 1600-talet är troligtvis en hammarsmedja. Intill den förmodade hammarsmedjan bör det ha funnits ett vattenhjul. Intill byggnaden ses vad som troligtvis är en kanal. I ån ses vad som sannolikt är flera sten-kistor som har styrt vattenströmmen. Vid ett besök i Torshälla den 30 september 2013, i ett annat ärende, var vattennivån i Torshällaån sänkt och det togs översiktsfotografier. I figur 8 ses undersökningsområdet sett från den väster. I ån, längs med den östra åkanten, kunde en stenfri sträckning konstateras och det är sannolikt där kanalen har gått. I ån fanns även stenar som sannolikt är rester av holmen på vilken det troligtvis har funnits en hammarsmedja. I figur 9 ses ett stenfritt parti i ån och det är området norr om holmen (jfr figur 7).

På kartan från år 1685 ses även vad som troligtvis är ekonomibyggnader (se figur 7, nr 2), det kan t.ex. ha varit järnbodar och kolhus. Vidare ses två tullplatser (nr 3), ett pappersbruk (nr 4) och kronans kvarn (nr 5).

Omkring 2,6 meter öster om schaktet där kulturlagret framkom finns det en ca 1,7×1,1 meter stor sten som sticker upp ca 0,4 meter över befintlig marknivå (se figur 6). Omkring 5 meter öster om schaktet kunde man vid undersökningstillfället i markytan skönja tre stycken stenar ca 0,3–0,6 meter i diameter. Det är svårt att säga vad stenarna representerar då de inte berördes av den arkeologiska undersökningen. Men vi kan inte utesluta möjligheten att stenarna är syllstenar eller del av fundament till en byggnad som har funnits på platsen (jfr figur 7, nr 2). Öster om stenarna sluttar topografin uppåt och där finns berg och om det har funnits en byggnad på platsen så har den legat väster om stenarna.

Figur 7. Kartskeiss från år 1685 över Torshällas södra delar. Hus och anläggningar ses intill ån. 1 är sannolikt en hammarsmedja och intill den finns troligtvis en grävd kanal (jfr figur 8). 2 är sannolikt ekonomibyggnader. 3 är tullplatser. 4 är ett pappersbruk. 5 är en kvarn. I ån ses också stenkästor som har styrt vattenströmmen. Ej skalendig (Ursprungligen efter Bergskollegij Arkiv och skrifter 1685, här efter Järpe 1982.)

Carl Michael Bellman, som levde på 1700-talet, var i Torshälla och i en av hans epistlar n:o 39 "Öfver Bergströmskans Porträtt på Liljans krog i Torshälla" skildras arbetslivet i Torshälla:

"Qvarnar och hjul
Börja sin fart;
Hör, från et skjul
Hörde du klart,
Första slaget uti smedjan;
Smeden smal och lång,
Med en glödgd tång,
Naken ända up til medjan,
Mellan eld och sand,
Med en pust i hand,
Sjunger nu sin morgonbön." (Bellman).

Det hjul som Bellman omtalar i Torshälla kan ha varit kvarnhjul och hammarsmedjans hjul. Sammanfattningsvis kan sägas att vi trots de relativt små arkeologiska insatserna har fått ny kunskap om Torshälla.

Figur 8. Översikt över underökningsområdet sett från väster. Vattenivån i Torshällaån var sänkt under september månad 2013. I den nuvarande ån har det funnits en holme där det troligtvis har funnits en hammarsmedja. Invid den östra, dvs. den synliga åkanten på bilden, har det funnits en kanal och man ser att det partiet i ån är relativt stenfritt. Stenarna i ån är sannolikt rester av holmen på vilken det troligtvis har funnits en hammarsmedja (jfr figur 7, nr 1). Fotograferat av Jonas Ros från väster.

Figur 9. Översikt över Torshällaån och en del av stranden på den östra sidan. Vattennivån var sänkt och stenarna i ån utgör sannolikt rester en uppbyggd holme på vilken det troligtvis har funnits en hammarsmedja. Till vänster ses ett stenfritt parti i ån och det är området norr om holmen (jfr figur 7). Fotograferat av Jonas Ros från väster.

Referenser

Bellman, se <http://www.bellman.net/texter/epistel.php?nr=39>

Bergskollegii Arkiv och skrifter 1685, II s. 264–265.

FMIS = Fornminnesregistret, se:
<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>

Fritz, B. 1973. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*. Stockholm.

Järpe, A. 1982. *Eskilstuna/Torshälla. RAÄ SHM Rapport. Medeltidsstaden 16*. Stockholm.

Lidén, H. A. 1990. Projektet Husberget i Torshälla. *Fornvännen 1990*.

Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm.

Ros, J. 2011. *Husberget i Torshälla. Från kunglig borg till gasoltank*. Arkeologisk förundersökning. Fornlämning Torshälla 95:1 och 71:1. Fastigheten Krögaren 9/10, Torshälla socken, Södermanland. Stiftelsen Kulturmiljövård. Rapport 2011:23.

SDHK Svensk Diplomatariums Huvudkartotek, se: <http://sok.riksarkivet.se/sdhk>

Wahlberg, M. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Uppsala.

Tekniska och administrativa uppgifter

KM projektnr:	KM 13020
Länsstyrelsen dnr, beslutsdatum:	431-1358-2013, 2013-03-15 och tillägg enligt mejl daterat 2013-06-12
Undersökningsperiod:	2013-03-19 och 2013-06-20
Exploateringsyta:	Ca 255 löpmetrar
Personal:	Jonas Ros
Belägenhet:	Torshälla, fastigheten Torshälla 5:8, Torshälla socken, Eskilstuna kommun, Södermanlands län, Södermanland
Ekonomisk karta:	10G7h NÖ
Koordinatsystem:	RT 90 2,5 gon V
Koordinater:	X6587600, Y583511
Höjdsystem:	Ingen höjdmätning utfördes
Inmättningsmetod:	Karta med schakten tillhandahölls av uppdragsgivaren och kompletterades genom manuell inmätning
Dokumentationshandlingar:	En sektionsritning i A4 format förvaras hos KM i väntan på fyndfördelning
Fynd:	1-2 förvaras på KM i väntan på fyndfördelning

BILAGA 1

Fynd nr	Sakord	Material	Kommentar	Vikt, gr	Antal	Antal. fragm.	Fyndomständighet
1	Yngre rödgods	Bränd lera	Fat och gryta. En bit med rödbrun glasyr	30	3	3	Sektion, lager 2
2	Slagg	Slagg	Hammarslag	1295	3	3	Sektion, lager 2